

Vermindert de geldeconomie het geluk?

1. Inleiding

In diverse publicaties heeft Robert Lane zijn twijfels tot uitdrukking gebracht over het belang van economische groei voor het geluk van mensen. Hij kent meer waarde toe aan 'companionship', binnen het gezin en in contacten met burens, vrienden en kennissen. Deze 'companionship' zullen we vertalen als 'sociale betrokkenheid'. Die vertaling is wat moeizaam maar termen als 'vriendschap' of 'kameraadschappelijkheid' voldoen niet, omdat ze slechts verwijzen naar specifieke vormen van sociale betrokkenheid.

Met zijn twijfel over het belang van welvaart zit Robert Lane ongeveer op dezelfde lijn als J. Schor, T. Scitovsky en R. Frank. In een eerder gepubliceerd artikel heeft hij betoogd dat inkomen en sociale betrokkenheid onderling concurrerende goederen zijn die beide onderhevig zijn aan de wet van de afnemende meeropbrengsten (Lane 1999). Met andere woorden: de bijdrage van extra inkomen aan geluk neemt af als inkomen ten opzichte van sociale betrokkenheid overvloedig aanwezig is, en omgekeerd. In zijn boek *The Loss of Happiness in Market Democracies* (Lane 2000) verdedigt hij zijn visie dat in de westerse democratieën inkomen inderdaad overvloedig is geworden vergeleken bij sociale betrokkenheid, en dat het daarom minder prioriteit verdient dan het feitelijk krijgt.

2. Het betoog van Lane

Minder geluk en sociale betrokkenheid, meer kwetsbaarheid voor stress. Volgens Lane zijn mensen in Amerika gemiddeld minder gelukkig geworden tussen 1972 en 1994. Op de vraag in de General Social Survey's (GSS): 'Taken all together, how would you say things are these days, would you say that you are very happy, pretty happy, or not too happy?' is het percentage 'very happy' afgenomen van ongeveer 35% naar ongeveer 29%. Lane signaleert ook een vermindering in huwelijksgeluk en tevredenheid met het werk, en een groei in algemeen onderling wantrouwen, normloosheid en

pessimisme. Hij constateert verder een groei in klinische depressies. In dezelfde periode is het reële inkomen fors gegroeid van gemiddeld \$ 9,875 in 1970 naar \$ 14,696 in 1994 (US Bureau of Economic Analyses). In dezelfde periode is de frequentie van face-to-face contacten in het gezin en met buuren afgenomen. Het bijkomende verlies aan sociale betrokkenheid is volgens Lane de oorzaak van de vermindering in geluk. Zijn betoog bestaat uit drie stappen.

In de eerste stap wijst Lane op het grote belang van sociale betrokkenheid voor de ontwikkeling en het functioneren van mensen. Dat belang is primair genetisch bepaald: kinderen kunnen niet zonder de betrokkenheid van hun ouders. Die betrokkenheid is vooral nodig om te leren omgaan met stress. Op oudere leeftijd hebben we vrienden nodig om de dingen te doen die we niet alleen kunnen. En we hebben vrienden nodig die ons met woorden en daden ondersteunen en, mogen we aanvullen, als het even kan met wat humor!

In de tweede stap wijst Lane op de druk die de ontwikkeling van de markteconomie uitoefent op sociale verhoudingen. Die ontwikkeling gaat gepaard met individualisering, rationalisering en instrumentalisering van verhoudingen. Sociale verbanden met een automatisch en vanzelfsprekend lidmaatschap, zoals het gezin, de kerk of de buurtbewoners in het café, verliezen aan betekenis. Op dit punt stapt Lane in het voetspoor van Maine, Tönnies en Weber die deze verandering in sociaal klimaat in vroegere periodes hebben beschreven. Deze ontwikkeling vermindert de sociale betrokkenheid.

In de derde stap trekt Lane de conclusie dat de vermindering van betrokkenheid negatieve effecten heeft op geluk, doordat het vermogen om met stress om te gaan is verzwakt. Mensen worden daardoor kwetsbaarder voor tegenslag. Hierdoor wordt het geluk van mensen makkelijker en sterker aangetast door zaken als werkloosheid, ziekte, armoede en persoonlijke teleurstelling.

Volgens Lane heeft de ontwikkeling van de markteconomie dit negatieve effect altijd al gehad. Lange tijd is dat negatieve effect echter gecompenseerd doordat die ontwikkeling ook economische groei en hogere inkomens heeft opgeleverd. Bij armoede dragen hogere inkomens fors bij aan geluk, omdat extra inkomen dan veel invloed heeft op de levensomstandigheden. Bij hogere welvaartsniveaus neemt die bijdrage af. We zien dan hoe de wet van de afnemende meeropbrengsten toeslaat (Veenhoven 1996). Ondertussen blijft de vermindering van onderlinge betrokkenheid schade toebrengen aan geluk. Het effect van de ontwikkeling van de markteconomie wordt daardoor per saldo negatief. Lane verwijst op dit punt ook naar onderzoek van Ed en Marissa Diener (Diener en Diener 1995) dat laat zien dat in arme landen de bijdrage van extra inkomen aan geluk relatief hoog is, terwijl in rijke individualistische landen de bijdrage van extra sociale betrokkenheid relatief hoog is.

Geen aanpassing van prioriteiten

De vraag dringt zich op waarom de markteconomie niet reageert op de vermindering van het belang van inkomen in verhouding tot het belang van betrokkenheid. Lane's belangrijkste antwoord is dat sociale betrokkenheid een marktextern product is. Dat betekent dat het niet via vraag en aanbod van grote aantallen anonieme vragers en aanbieders totstandkomt en dat prijsvorming ontbreekt. Betrokkenheid ontstaat in de context van persoonlijke verhoudingen en niet in een marktcontext. Daardoor kan de markt niet reageren op fluctuaties in het belang van sociale betrokkenheid, ook niet als de markteconomie zelf die fluctuaties veroorzaakt.

Een andere vraag is waarom rijke mensen niet op eigen initiatief hun prioriteiten veranderen. Waarom zou je veel uren maken om geld te verdienen, terwijl sociale contacten meer geluk opleveren. Lane merkt op dat mensen en culturen altijd wat conservatief zijn. Economische groei en inkomen hebben lange tijd duidelijk bijgedragen aan geluk. Daardoor lijkt die relatie buiten twijfel verheven. De meeste rijke mensen blijven een hoger inkomen najagen met meer materiële welvaart en statussymbolen. Daarbij worden ze aangemoedigd door reclamemakers, die voortdurend hun aandacht vragen voor de allernieuwste producten. Ze zijn, in een beeldspraak van Philip Brickman en Donald Campbell, gevangen in een hedonistische tredmolen (Brickman en Campbell 1971).

Lane is tamelijk somber over de ontwikkeling van postmaterialistische waarden zoals beschreven door Inglehart (Inglehart en Rabier 1986). Ingleharts onderzoek richt zich bovendien op beleidsmaterialisme: de voorkeuren die mensen hebben ten aanzien van beleid. Lane is meer gericht op doelmaterialisme, materialistische doelstellingen die de persoonlijke ambities en loopbaanbeslissingen bepalen. In zijn visie streven doelmaterialisten naar strikt extrinsieke beloningen en heeft dat een negatief effect op geluk. Het doelmaterialisme onder Amerikaanse studenten nam af tussen 1966 en 1978, nam weer toe tussen 1978 en 1987 en bleef op een hoog niveau tot 1994. Lane schat in dat markteconomieën eenvoudigweg vereisen dat de meeste mensen een stevige liefde voor geld ontwikkelen.

3. Kritiek

Lane stelt dat Amerikanen tussen 1972 en 1994 gemiddeld minder gelukkig zijn geworden. Dat is echter nog maar de vraag als we alle resultaten van de Amerikaanse General Social Survey's in die periode bezien.

Geen vermindering in gemiddeld geluk

De vraagstelling is in deze periode niet gewijzigd en, anders dan in veel ander onderzoek, is de nonrespons in dit onderzoek niet toegenomen maar zelfs iets afgenomen (Smith 1994). De vraagstelling sluit ook goed aan bij de beleving van de respondent (Smith 1990). Lane kijkt alleen naar het per-

centage 'very happy' antwoorden en kijkt niet naar het percentage 'not too happy' antwoorden, dat eveneens afneemt. In 1994 was het percentage 'very happy' antwoorden inderdaad vrij laag (29%), maar de gemiddelde scores zijn tussen 1972 en 1994 tamelijk stabiel.

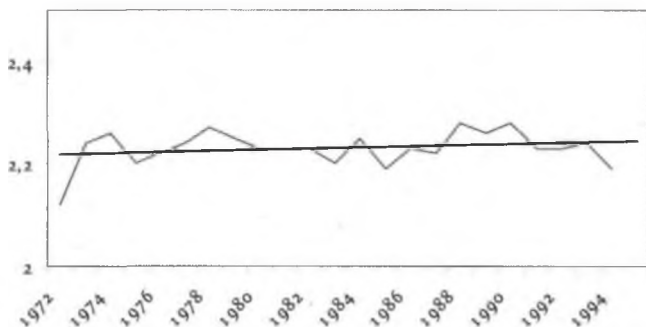
Er kan zelfs een zeer lichte stijging worden waargenomen (zie tabel 1 en figuur 1). Andrew Oswald heeft deze gegevens geanalyseerd waarbij hij rekening heeft gehouden met demografische veranderingen (Oswald 1997). Zijn conclusie is dat er een lichte stijging is, maar deze is zeer gering. Het lijkt een veilige veronderstelling dat de Amerikanen in deze periode gemiddeld ongeveer even gelukkig zijn gebleven.

Tabel 1

Taken all together, how would you say things are these days, would you say that you are very happy, pretty happy, or not too happy?

Response	72/82	83/87	88/91	1993	1994
Very happy	34%	32%	33%	32%	29%
Pretty happy	53%	56%	57%	57%	59%
Not too happy	13%	12%	10%	11%	12%

Bron: General Social Surveys; www.icpsr.umich.edu/gss/

Figuur 1

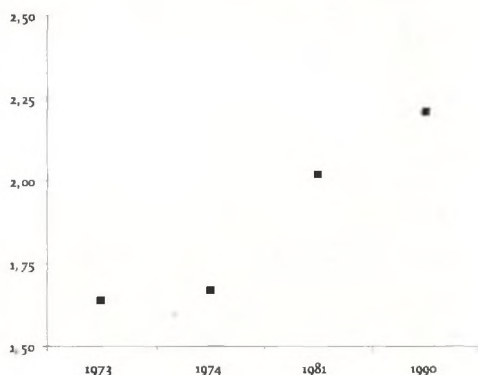
Happiness in the USA 1972-1994; gemiddelde scores per survey en trend (very happy=3; pretty happy=2; not too happy=1)

Bron: General Social Surveys; www.icpsr.umich.edu/gss/

Het bewijs van Lane voor een toename van psychische depressies is evenmin overtuigend. Hij erkent dat zelf ook al enigszins op pagina 347: 'The most controversial part of my analysis is the report of a rising tide of depression in the advanced and advancing countries of the globe.' Een van de problemen is dat men pas betrekkelijk recent standaardtests gebruikt voor het registreren van depressies. Bovendien worden in die tests verschillende methodieken toegepast, waardoor de resultaten niet vergelijkbaar zijn.

Afgezien van deze meetproblemen betekent een groei van het aantal depressies nog niet dat het gemiddelde geluk minder wordt. In de eerste plaats is een depressie normaliter een overgangsfase in een proces. Iemand die een depressie doormaakt, of heeft doorgemaakt, kan zijn leven als geheel best positief beoordelen. In de tweede plaats vormen mensen met een depressie slechts een kleine minderheid, waardoor het effect op het gemiddelde geluk beperkt is.

Scores op de Bradburn Affect Balance Scale geven een betere indicatie van de gemiddelde emotionele ontwikkeling. Deze schaal bestaat uit een inventarisatie van de positieve en de negatieve emoties die een respondent heeft meegemaakt in de weken voordat hij wordt ondervraagd. Afgaande op de vier beschikbare gemiddelde scores voor Amerika in 1973, 1974, 1981 en 1990 is er zeker geen achteruitgang (zie figuur 2). Figuur 2 toont zelfs een duidelijke vooruitgang in de gemiddelde emoties.

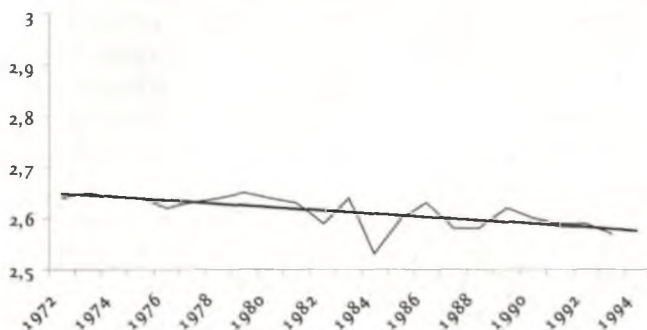

Figuur 2

Gemiddelde scores op de Bradburns Affect Balance Scale in the USA, 1973, 1974, 1981, 1990

Bron: World Data Base of Happiness; eur.ul/fsw/research/happiness.

Lane heeft wel gelijk dat Amerikanen in die periode minder tevreden zijn geworden met hun huwelijk en met hun betaalde baan (zie figuur 3 en 4). Wellicht dat de door hem veronderstelde aantasting van het vermogen om met stress om te gaan, vooral op deze punten negatieve effecten oplevert en minder wat betreft de wat meer vrijblijvende omgang met familie en zelfgekozen vrienden (zie figuur 5 en 6). De vermindering in tevredenheid met het huwelijk en met het werk heeft echter geen zichtbare invloed op het gemiddelde geluk, dat een oordeel is over het leven als geheel.

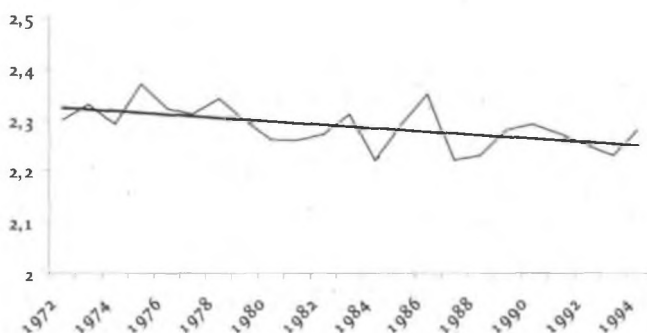
Figuur 3

Satisfaction from marriage; mean scores per survey and trend

(Taking things all together, how would you describe your marriage? Would you say your marriage is very happy (3), pretty happy (2), or not too happy? (1))

(pm: in dezelfde periode steeg het percentage echtscheidingen van 14,5% tot 22,6%)

Bron: General Social Surveys; www.icpsr.umich.edu/gss/

Figuur 4

Satisfaction from job; mean scores per survey and trend

(On the whole, how satisfied are you with the work you do -would you say you are very satisfied (=3), moderately satisfied (=2), a little dissatisfied (=1), or very dissatisfied (=0))

Bron: General Social Surveys; www.icpsr.umich.edu/gss/

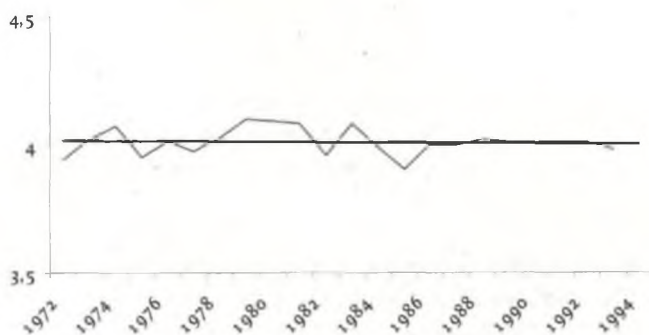
Lane realiseert zich dat de vermindering in het gemiddelde geluk moeilijke te bewijzen is. Op pagina 5 schrijft hij:

My argument does not depend on the evidence of growing unhappiness in the post-war period (which may be a mere blip in a long-term curve); even if that infelicity were not growing, there would be enough misery to make an accounting necessary-in spite of the fact that in the United States today most people say they are happy.

Lane is kennelijk niet onder de indruk van de antwoorden van Amerikanen op de vraag of ze gelukkig zijn, en hij verwijst naar andere indicaties van misère, zoals onderling wantrouwen, normloosheid, en pessimisme. Allereerst kan hierbij worden opgemerkt dat we toch onderscheid moeten maken tussen geluk en deze verschijnselen; het gaat echt om verschillende zaken. Verder is het theoretisch uiteraard mogelijk dat die antwoorden niet indicatief zijn voor het geluk van de respondenten. Zoals aangegeven door Smith zijn er geen aanwijzingen dat dit in dit GSS-onderzoek het geval is. Ook in algemene zin wordt de in dit onderzoek gebruikte methode als geldig en betrouwbaar beschouwd (Veenhoven 1997).

Vermindering van sociale betrokkenheid moeilijk te beoordelen

Ook de vermindering van sociale betrokkenheid die Lane veronderstelt, is moeilijk objectief vast te stellen. Hij stelt dat het bij die betrokkenheid niet alleen gaat om de frequentie van sociale contacten maar vooral ook om de kwaliteit. Toch interpreteert hij de vermindering in de frequentie van persoonlijke contacten met familie en burens als een kwalitatieve achteruitgang. Bovendien geeft hij zelf toe dat die vermindering gecompenseerd kan zijn door meer contacten per telefoon en e-mail, en door meer persoonlijke contacten met zelfgekozen vrienden. De general surveys laten ook geen achteruitgang zien in de tevredenheid over contacten met familie en burens (zie figuur 5 en 6). De vermindering van sociale betrokkenheid blijft moeilijk aantoonbaar, ook al wordt de vermindering in frequentie van sociale contacten ook door andere onderzoekers onderschreven, bijvoorbeeld door R. Putman (Putman 2000). Voor Nederland zijn vraagtekens geplaatst bij een dergelijke ontwikkeling in de periode 1970-1998 (Scheepers en Jansen 2001).

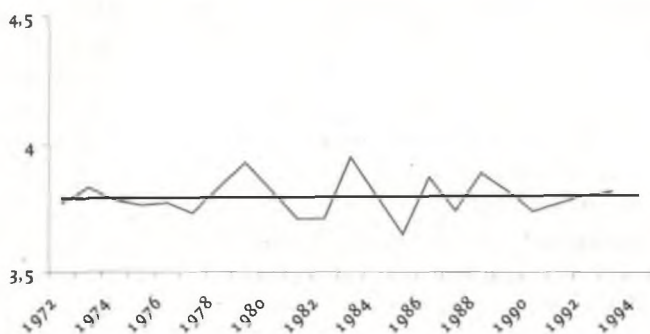

Figuur 5

Satisfaction from family life; mean scores per survey and trend

(How much satisfaction do you get from your family life; very great deal=5; great deal=4; quite a bit=3; a fair amount=2; some=1; a little or none=0)

Bron: General Social Surveys; www.icpsr.umich.edu/gss/

Figuur 6

Satisfaction from friendships; mean scores per survey and trend

(How much satisfaction do you get from your friendships; very great deal=5; great deal=4; quite a bit=3; a fair amount=2; some=1; a little or none=0)

Bron: General Social Surveys; www.icpsr.umich.edu/gss/

Bewijsvoering op macroniveau faalt: een alternatief

De stelling van Lane dat het geluk in Amerika is afgenomen door vermindering van sociale betrokkenheid is dus moeilijk te bewijzen. De vermindering van geluk en van sociale betrokkenheid zijn niet aantoonbaar. Hij veronderstelt dat de vermindering van sociale betrokkenheid het vermogen aantast om met stress om te gaan, waardoor mensen minder gelukkig worden. Nu is het denkbaar dat deze veronderstelling niet op macroniveau voor Amerika als geheel kan worden bewezen, maar wel via andere wegen.

Dat zou bijvoorbeeld kunnen door mensen die met weinig sociale betrokkenheid zijn groot gebracht, te vergelijken met andere groepen wat betreft hun psychologische flexibiliteit en geluksbeleving. Daarmee zou Lane's veronderstelling ten aanzien van causale relaties tussen betrokkenheid en stressbestendigheid, en tussen stressbestendigheid en geluk, getoetst kunnen worden. Als die relaties zijn aangetoond, zou vervolgens – nog steeds – onderzocht moeten worden, op welke schaal die relaties zich in Amerika tussen 1972 en 1994 feitelijk hebben voorgedaan. Deze mogelijkheid komt echter niet aan de orde; op hoofdlijnen beperkt Lane zich tot een macrobenadering.

96

Als die relaties zich op substantiële schaal hebben voorgedaan zoals Lane veronderstelt, zou vervolgens verklaard moeten worden waarom dat niet heeft geleid tot een vermindering van de gemiddelde geluksbeleving. In dat geval zijn er kennelijk ontwikkelingen geweest die deze vermindering hebben gecompenseerd. Dit punt wordt hierna nog nader besproken. Een ander punt, dat eerst de aandacht verdient, is de visie van Lane op de verhouding tussen sociale betrokkenheid en inkomen.

Sociale betrokkenheid en inkomen: geen gescheiden werelden!

Op bepaalde punten lijkt Lane een tweedeling te maken tussen relaties die gebaseerd zijn op onbaatzuchtige sociale betrokkenheid en relaties die gebaseerd zijn op rationele en instrumentele overwegingen. Dat is dan min of meer het onderscheid tussen het privé-domein – familie, vrienden, het café op de hoek – en de zakelijke omgeving van het werk en inkomen.

Dat onderscheid is ook gemaakt in het Human Development Rapport van de Verenigde Naties van 1999, met de analyse dat in veel landen het privé-domein onder druk staat. Door de globalisering van de economie en de internationale concurrentie achten overheden het nodig de participatie in betaald werk voor iedereen, dus ook voor vrouwen, te stimuleren. Dit leidt tot tijdsdruk ten koste van het privé-domein. Dit heeft negatieve gevolgen voor het lichamelijke en geestelijke welzijn en het gaat ten koste van de opvoeding van kinderen. Deze analyse correspondeert met de analyse van Lane.

Deze tweedeling van relaties is echter niet realistisch. Vrijwel elke relatie is gebaseerd op een combinatie van onbaatzuchtige betrokkenheid en instrumentele overwegingen. Mensen gaan scheiden als een relatie hen te veel teleurstelt en een werkgever houdt soms een werknemer in dienst op grond van persoonlijke sympathie. De boodschap van Lane moet kennelijk toch vooral begrepen worden als een kwestie van prioriteiten: doordat we meer geld verdienen, is de objectieve meeropbrengst van inkomen voor geluk afgenomen en is de objectieve meeropbrengst van sociale betrokkenheid toegenomen. Mensen moeten daarom hun prioriteiten herzien, en volgens Lane schieten ze op dat punt tekort. Met andere woorden: mensen zijn op de verkeerde manier bezig, ze doen hun uiterste best om geld te verdienen en besteden te weinig tijd aan persoonlijke relaties.

In de praktijk is ook dit onderscheid, tussen prioriteit voor inkomen en prioriteit voor sociale betrokkenheid, niet eenvoudig. Prioriteit voor geld verdienen kan een negatief effect hebben op sociale betrokkenheid, maar dat is niet onvermijdelijk. Dat negatieve effect ontstaat pas als geld verdienen erg veel tijd kost en als het geen sociale contacten en sociale betrokkenheid oplevert. Maar dat hoeft niet zo te zijn. Geld verdienen kan ook op een makkelijke manier en/of op een manier die sociale contacten en betrokkenheid oplevert. Bovendien hebben mensen soms inkomen nodig om goede relaties te kunnen onderhouden met hun partner, kinderen en vrienden. Verder kan een goed inkomen het mogelijk maken te participeren in sociale activiteiten. Als men geld spaart, kan men ook nog de vrijheid verwerven onbetaald verlof te nemen of vervroegd met pensioen te gaan. Dan krijgt men meer tijd om vrienden en kennissen te bezoeken, en alleen al dat vooruitzicht kan mensen gelukkig stemmen!

Het is dus niet zo eenvoudig om algemene uitspraken te doen over de onderlinge relatie tussen inkomen en sociale betrokkenheid, en de prioriteiten die ze krijgen toebedeeld. Zeker in een wat langere periode hoeven ze elkaar niet uit te sluiten en kunnen ze in elkaars verlengde liggen. Dat alles

neemt echter niet weg dat de prioriteitsverdeling voor inkomen en betrokkenheid, in een bepaalde periode en in bepaalde situaties, onevenwichtig kan zijn.

4. Discussie

De stelling van Lane, dat in rijke landen sociale betrokkenheid onvoldoende prioriteit krijgt en geld verdienen te veel, lijkt plausibel. Gezien het sterk afgenomen belang van extra inkomen voor geluk, is de tamelijk onkritische prioriteit voor economische groei en inkomen in elk geval merkwaardig (Veenhoven 1993; Diener en Suh 2000).

Waarom geen herziening van prioriteiten?

Lane verklaart waarom mensen hun prioriteiten niet herzien. Eén van zijn argumenten is dat inkomen lange tijd een positief effect op geluk heeft gehad, waardoor het moeilijk is de relatie tussen inkomen en geluk ter discussie te stellen. Deze 'cultural lag'-veronderstelling is wat discutabel. Aanpassing van normen en waarden aan nieuwe omstandigheden kan redelijk snel verlopen, en de inkomensgroei is in de meeste rijke landen al geruime tijd gaande. Een aanvullend argument van Lane is dat mensen voortdurend worden bestookt met reclame, of ze dat nu willen of niet. Dat argument is aannemelijk en kan wat algemener worden omschreven: mensen herzien hun prioriteiten niet omdat hun vrijheid om dat te doen op bepaalde punten beperkt is. De permanente blootstelling aan reclame is één van de factoren. Zonder uitputtend te willen zijn, kunnen twee andere factoren worden genoemd.

In de eerste plaats de organisatie van de sociale zekerheid. In de meeste rijke landen worden werklozen bedreigd met een korting op hun uitkering als ze kritisch zijn bij het aanvaarden van betaald werk. Dat maakt het moeilijk om te kiezen voor alternatieve onbetaalde activiteiten, zoals vrijwilligerswerk, studie en het verzorgen van kinderen. Het ontmoedigen van dergelijke activiteiten – vaak in het privé-domein met meer onderlinge betrokkenheid – zet een rem op de gewenste relativering van betaald werk.

Een andere factor die een rol speelt, is dat werknemers meestal niet geheel vrij zijn het aantal uren te bepalen dat ze betaald werk doen. Het gevolg is dat werknemers vaak meer uren werken dan ze eigenlijk willen of nodig achten (Schor 1991). Overigens is de situatie op dit punt in Nederland relatief gunstig. Deeltijdwerk is geaccepteerd en aanpassing van het aantal uren is via wetgeving bespreekbaar gemaakt.

Wat heeft de vermindering van geluk gecompenseerd? Het belang van vrijheid
Tussen 1972 en 1994 was het gemiddelde geluk in Amerika als geheel betrekkelijk stabiel. Als een vermindering van sociale betrokkenheid een negatief effect heeft gehad, dan moet er compensatie zijn geweest door ande-

re factoren. Een factor die in dat kader de aandacht verdient is 'vrijheid'. Volgens Veenhoven draagt vrijheid over het algemeen bij aan geluk, waarbij er vooralsnog geen sprake is van 'afnemende meeropbrengsten'. Dat wil zeggen dat elke groei in vrijheid evenredig bijdraagt aan geluk, ongeacht het niveau aan vrijheid dat er al is (Veenhoven 2000).

Veenhoven maakt een onderscheid tussen politieke, economische en private vrijheid (Veenhoven 2000). Volgens Freedom House is de politieke vrijheid in Amerika tussen 1972 en 1994 niet veranderd en volgens het Fraser Institute is ook de economische vrijheid grosso modo gelijk gebleven (Freedom House; Fraser Institute). De private vrijheid is echter groter geworden, onder meer door de grotere tolerantie voor seksualiteit vóór het huwelijk, en doordat in deze periode de mogelijkheden voor geboortebeperving algemeen beschikbaar kwamen (Smith 1992).

Het is dus denkbaar dat deze verbetering in private vrijheid compensatie heeft geboden voor het door Lane veronderstelde verlies aan geluk. Als het juist is dat mensen onvoldoende vrij zijn in het bepalen van hun prioriteiten, dan zou ook op dat punt de vrijheid van mensen wat vergroot moeten worden.

5. Conclusie

Lane's centrale stelling, dat een vermindering van betrokkenheid via aantasting van de stressbestendigheid tot vermindering van geluk heeft geleid, is niet bewezen. De vermindering van betrokkenheid en geluk kan, in elk geval op macroniveau, niet worden aangetoond. Het blijft niettemin denkbaar dat minder onderlinge betrokkenheid de stressbestendigheid heeft aangetast, met een negatief effect op geluk. Dat zou nader onderzocht kunnen worden, waarbij we rekening moeten houden met de complicatie dat de samenleving tegenwoordig wellicht meer stress oplevert dan vroeger het geval was. Een mogelijk negatief effect op geluk kan op macroniveau gecompenseerd zijn door positieve effecten, waardoor de bewijsvoering op dat niveau niet lukt. Verder is het denkbaar dat mensen onvoldoende vrij zijn in het bepalen van hun prioriteiten voor sociale betrokkenheid en inkomen. Ook dat verdient nader onderzoek.

Geraadpleegde literatuur en websites

- Bulmahn, T. (2000) Modernity and Happiness: The case of Germany. *Journal of Happiness Studies* 1 (3) 375-400.
- Brickman, Ph. en Campbell, D. (1971) Hedonic Relativism and Planning the Good Society. In: M.H. Appley (red.) *Adaptation-Level Theory: A Symposium*. New York: Academic Press.
- U.S. Bureau of Economic Analysis (1995) *Statistical Abstract of the United States, 1995*. Washington, D.C.: Bureau of the Census.
- Diener, E. en Diener, M. (1995) Cross-Cultural Correlates of Life Satisfaction and Self-Esteem. *Journal of Per-*

- sonality and Social Psychology 68: 653-63.
- Diener, E. en Suh E. (2000) Money and Happiness: Income and Subjective Well-being across Nations. In: *Culture and Subjective Well-being*, edited by Diener E. en Suh, E.
- Frank, R. (1999) *Luxury Fever*. Fraser Institute: www.fraserinstitute.ca/publications/books/econ-free-2000/.
- Freedom House : www.freedomhouse.org/ratings/.
- General Social Survey: www.icpsr.umich.edu/gss/
- Lane, R. (1999) Diminishing Returns to Income: Companionship and Happiness. *Journal of Happiness Studies* 1 (1) 103-119.
- Lane, R. (2000) *The Loss of Happiness in Market Democracies*. Yale University Press: New Haven & London.
- Oswald, A. (1997) Happiness and Economic Performance: The Labour Market Consequences of Technical and Structural Change. Discussion Paper Series, no 18.
- Putman, R (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster: New York.
- Veenhoven, R. (1993). *Happiness in Nations: Subjective Appreciation of Life in 56 Nations, 1946-1992*. Rotterdam: Erasmus University, RISBO, 127.
- Veenhoven, R. (1996) Happy Life Expectancy: A Comprehensive Measure of Quality-of-life in Nations. *Social Indicators research* 1996 (39) 1-58.
- Veenhoven, R. (1997) Progrès dans la Compréhension du Bonheur. *Revue Québécoise de Psychologie* 18 (2) 29-74.
- Veenhoven, R. (2000) Freedom and happiness: A comparative study in 44 nations in the early 1990's. In: Diener en Suh (red.) *Subjective Well-being Across Cultures*.
- Scheepers, P. en Janssen, J. (2001) Informele aspecten van sociaal kapitaal. *Mens & Maatschappij*, september 2001.
- Schor, J. (1991) *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*. HarperCollins.
- Sen, A. (1999) *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Smith, T. (1990) Random Probes of gss Questions: Methodological Report 51. National Opinion Research Center, University of Chicago.
- Smith, T. (1992) Attitudes towards Sexual Permissiveness: Trends, Correlates, and Behavioral Connections. *Social Change Report* 35. National Opinion Research Center, University of Chicago.
- Smith, T. (1994) Trends in Non-Response Rates. Methodological Report 82. National Opinion Research Center, University of Chicago.
- Thomas, M. en Hughes, M. (1986) The Continuing Significance of Race: A Study of Race, Class, and Quality of Life in America, 1972-1985. *American Sociological Review*, 1986, vol. 51.
- World Data Base of Happiness: eur.ul/fsw/research/happiness.